

Stark Tamás

**„Malenki robot”
Magyar kényszermunkások a Szovjetunióban
(1944–1955)**

**„Malenki robot”
Hungarian Forced Labourers in the Soviet Union
(1944–1955)**

The total number of Hungarian POWs dragged off to the Soviet Union could only be roughly estimated: the sum-total might reach approximately 600.000, including 200.000 civilians. From the difference – around 200.000 – between the number of those fallen into captivity and those released, one can conclude the number of those who perished. Though survivors are victims as well: most of them returned home physically and spiritually broken.

Mivel hazánkban a politika és a történetírás évtizedekig hallgatott a „malenki robot” jelenségről, a szovjet megszállás fekete krónikája nagyrészt „szájhagyomány” útján és családi körben élt tovább és terjedt el. A Vörös Hadsereg által elfoglalt magyar területeken romeltakarításra való hivatkozással fegyveresek az utcáról gyűjtöttek és vittek el embereket.

Ekkor hangzott el indoklásként és egyben megnyugtatóként a „malenkaja rabota” (kis munka) kifejezés, ami arra utalt, hogy az elvitt civilek munkájára csupán rövid ideig lesz szükség. A magyar fülekben „malenki robot”-ként rögzült kifejezés azóta a Szovjetunióba hurcolást és a kényszermunkát idézi.

1945. július 25-én a Potsdami Konferencián Sztálin Trumannak és Churchillnek a következő szavakkal beszélt a Szovjetunió háború utáni helyzetéről: Nem szoktam panaszkodni, de most el kell mondanom, hogy rendkívül nehéz helyzetben vagyunk. A hatalmas veszteségek miatt nincs elég emberünk, és ha feltárnám országom valódi viszonyait, akkor önök könnyekben törnének ki.”¹

Sztálin, mint korábban Jaltában, ezen a megbeszélésen is kifejtette, hogy az ellenséges országok fogságba esett katonáit, a Szovjetuniót ért hatalmas emberi és anyagi veszteség legalább részleges pótlására a Szovjetunió területén kívánja dolgoztatni. A hadifoglyok munkáját ezért szovjet részről újjáépítési és jótételi munkának tekintették. A Szovjetunió hadifoglyomunkára vonatkozó igényét – figyelembe véve az országot ért valóban hatalmas károkat – a nyugati hatalmak de facto elismerték. De a külföldi foglyok kényszermunkájának igénye valóban csak a náci Németország és szövetségesei által okozott pusztítások miatt merült fel?

Lavrentij Berija belügyi népbiztos 1939. szeptember 19-én, tehát néhány nappal a Szovjetunió Lengyelország elleni inváziója után adott ki rendeletet a hadifoglyokat és a

¹ Stalin’s statement is cited by Andreas Hilger, *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956*, Klartext, Essen, 2000. 173. p.

külföldről internált civileket dolgoztató új táborrendszer felállításáról.² A szeptember végén létrejött táborrendszer nevének rövidítése UPVI (Upravlenija lágereh Voennoplen-nih i Internirovannih) Hadifogoly- és Internálttáborok Igazgatósága.

Az UPVI táborrendszer a Gulag mellett jött létre. A két táborrendszer szorosan együttműködött. Az UPVI vezetői jórészt a Gulag apparátusából érkeztek. Az NKVD részéről a táborrendszer felügyelője volt Vaszilij Csernyisov tábornok, aki korábban a Gulagot vezette. Majd 1941 nyarán az UPVI táborrendszer vezetője lett Szerov tábornok, aki ezt megelőzően a Gulagot felügyelte. 1945 februárjában a táborrendszert kiegészítették és átszervezték, akkor UPVI-ből GUPVI lett, tehát a Hadifogoly- és Internálttáborok Igazgatóságából főigazgatóság lett. 1945 februárjában a táborrendszer már mintegy 350 főtáborból, 4 ezer melléktáborból állt. A fő- és melléktáborokon kívül léteztek még speciális munkabrigádok, kórháztáborok, elkülönített munkabrigádok, büntető munkatáborok, politikai elkülönítő táborok és börtönök. A táborokban szovjet adatok szerint több mint 4 millió külföldi rab fordult meg.³

Az UPVI–GUPVI táborrendszernek már a háború első napjaiban történő felállítása arra utal, hogy a szovjet vezetés a háborút megfelelő alkalomnak tekintette arra, hogy az ipari és mezőgazdasági szektorait külföldi munkaerővel töltsé fel. A GUPVI táborrendszer korai felállítása bizonyítja, hogy a szovjet vezetés eleve nem tett különbséget civilek és katonák között, és hogy a háború a kommunista rendszer kiterjesztése mellett a munkaerő-szükséglet kielégítését is szolgálta.

Mindaz, ami Magyarországon a második világháború utolsó hónapjaiban, valamint a háború után történt, nem egyedi jelenség volt, hanem a megszállt területeken folytatott szovjet politika szerves részét képezte. A kollektív felelősségre vonás, az etnikai tisztogatás és a kényszermunka tömeges alkalmazása a szovjet rendszer lényegéhez tartozott.

A magyar területeken alkalmazott szovjet politika illeszkedik a Szovjetunió belüli és kívüli végrehajtott kollektív megtorlások, etnikai és politikai tisztogatások sorába.

Elhurcolás

Magyarországon a polgári lakosság elhurcolása két hullámban történt. A tömeges lefogások első hullámára közvetlenül a hadműveletek után került sor. Egy-egy nagyobb település elfoglalása után két-három nappal a szovjetek rendszerint romeltakarítás ürügyén gyűjtötték össze és vitték el az embereket. Az elhurcoltak számáról csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. Kolozsvár elfoglalása után a szovjet haderő mintegy 5 ezer városi polgárt hurcolt el. 1944. október 28-án Hajdúböszörményből 300 polgári személyt vittek el. November 2-án mintegy 2 ezer férfit és nőt tereltek fogolytáborokba Nyíregyházáról. Hajdúnánásról 300 polgári személy került szovjet fogságba.⁴

² On the organization of „archipelago GUPVI” see: Stefan Karner: Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. R. Oldenbourg Verlag, Wien–München, 1995, 55. p. and Stefan Karner: The GUPVI In: Bulletin du Comité international d’histoire de la Deuxième Guerre mondiale. Montreal, 1995, 177–189. p.

³ Ibid.

⁴ Magyar Országos Levéltár (Hungarian National Archives) KÜM Szu tük. XIX-J-1-j IV-48229. Box 25044/45.

A legnagyobb arányú elhurcolásokra Budapesten került sor. Malinovszkij marsall a megtorlástól való félelmében a főváros bevételeinek az elhúzóását az ellenséges német–magyar erők nagy számával magyarázta. Korábbi jelentéseiben 180–200 ezer fős haderőről számolt be. Ezzel szemben a körülzárt német–magyar alakulatok összlétszáma 80 ezer fő körül mozgott. Mivel a tábournoknak át kellett adnia az NKVD Hadifogoly és Internált Főigazgatóságának (GUPVI) az ígért fogolytömeget, a fiktív és a valóságos létszám különbségét civilekkel kellett kiegyenlíteni. Budapest elfoglalása után Malinovszkij marsall 138 ezer hadifogolyról tett jelentést. Mivel a valódi hadifogolyok száma a német katonákkal együtt sem lehetett több 40 ezernél, a hiányzó fogoly mennyiséget – mintegy 100 ezer főt – Malinovszkij budapesti és Pest környéki civilekkel pótolta.⁵

Az elhurcolás második hulláma, az első hullám után 1–2 hónappal kezdődött. Ez az elsőnél jóval szervezettebb, gondosan megtervezett és előkészített akció volt, mely azonban nem terjedt ki az egész országra.

Az ország jelenlegi területén végrehajtott elhurcolások a Szovjetunió állambiztonsági bizottságának 1944. december 16-i határozata alapján került sor. Ez a határozat rendelte el a Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén élő munkaképes korú német nemzetiségű nők és férfiak „mozgósítását” és a szovjet táborvilágba való szállítását.⁶

A magyarországi németek deportálását utólag „legitimálta” az ideiglenes kormány belügyminiszterének, Erdei Ferencnek 1945. január 5-én kiadott rendelete „a Magyarország területén tartózkodó német származásúak összeírásáról, munkaszolgálatra való igénybevételük céljából”.

A mozgósítás elvben csak a német nemzetiségűeket érintette, de a deportáltak nagyobb része magyar volt. Az elhurcolás második hulláma Magyarország háború utáni, vagyis mostani területén a front előrehaladását követve a Tiszántúlon és Északkelet-Magyarországon kezdődött, Budapest környékén és a Duna–Tisza közén folytatódott, és a Délkelet-Dunántúlon fejeződött be. A lakosság szelektálásának lefolyásából úgy tűnik, hogy a szovjet belügyi csapatoknak területekre lebontott fogoly-kontingenst kellett kiállítani, és a Szovjetunióba szállíttatni. Ha a kontingenst a német nemzetiségűekkel nem lehetett feltölteni, akkor jöttek a német, majd a magyar nevű magyarok. Viszont ha a kontingens már megvolt, akkor – a fenti utasítás ellenére – „terven felül” már nem hurcolták el a még helyben lévő német nemzetiségűeket sem.

Szovjet katonák és magyar „policok” kísérték a lefogottakat a fronttól mintegy 25–30 kilométerre lévő felvevő-táborokba. Magyarország területén mintegy 80 felvevő-tábor volt. Ezek mögött működtek a gyűjtőtáborok. Az ország területén tíz olyan tábor volt (Baja, Debrecen, Gödöllő, Jászberény, Székesfehérvár, Vác, Kecskemét, Cegléd, Szeged, Gyula), ahol 20 ezernél több foglyot őriztek.⁷ A felvevő- és gyűjtőtáborokat már kizárólag

⁵ Zalán Bognár, Egy csata utóélete, *The consequence of a battle, Studia Caroliensia*, 2000/1 78–81. p.

⁶ György Dupka—Alexei Korsun, A „Malenykij Robot” a dokumentumokban (*Documents on the Deportations of Hungarians from Carpatho-Ruthenia*) 33–34. p.; Stefan Karner: Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. R. Oldenbourg Verlag, Wien–München, 1995. 25. p.

⁷ Hadtörténelmi Levéltár, (*Archives of Military History*) Budapest, Békeelőkészítő anyag (*Peace Preparation material*) A/I. 94/4766.

szovjet katonák őrizték. Az általában laktanyaépületekben berendezett táborokat a helyi lakosság meg sem közelíthette. Arannyal és alkohollal a szovjet öröket azonban néha meg lehetett vesztegetni és a kitarító érdeklődő hírt kaphatott hozzátartozójáról, és olykor a kiszabadulás is elérhető volt. A „megvett” fogoly már biztonságban volt, de az örök ilyen esetekben a helyi lakosság soraiból pótolták a „hiányt”. Egyes táborokba be lehetett küldeni élelmiszert, és volt olyan táborparancsnok, aki hozzátartozókat is fogadott, megnyugtatta őket, és gyors szabadulást ígért.

Az összezárt valódi hadifoglyok, a szabadság ígéréteiben bízva átállt magyar katonák és a civilek mintegy 1-2 hónapot töltöttek a gyűjtőtáborokban. Aztán bevagonírozták a foglyokat, mondván, hogy a munkahely „máshol” lesz.

A fogságba esett, elhurcolt magyarok számáról csak hozzátételeges adatok állnak rendelkezésre.

A Központi Statisztikai Hivatal a szovjet területeken, valamint a magyarországi harcokban, továbbá az 1945. márciusi–áprilisi visszavonulás során német területeken fogságba esett magyar katonák lehetséges számát is figyelembe véve – összesen 600 ezerre becsülte a szovjet fogságba került magyarok számát.⁸ Mivel a KSH 1946-ban készített jelentésében nincsen szó sem a Magyarországról kiszállított népi németről, sem a Kárpátaljáról és Erdélyből elhurcolt magyarokról, a szovjet fogságba esett, illetve elvitt magyarok és magyarországi németek teljes száma 50–100 ezer fövel is meghaladhatja a KSH adatát. Ezeket a becsült határértékeket nagyságrendileg az 1989 után felbukkanó, egykori szovjet adatok is alátámasztják. A szovjet Belügyminisztérium adatai szerint 1945. október 31-én 526 ezer fogoly volt a Szovjetunióban.⁹ Ez a szám azonban csak az 1945 őszi nyilvántartásban lévőkre vonatkozik. Ez a fogolylétszám nem tartalmazhatta azokat, akik korábban estek fogságba, és 1945 októberében már nem voltak életben. Nem tartalmazza a szovjet adat az átmenő táborokban és a kiszállítás közben elhunytak számát sem. Márpedig kiszállítás közben magasabb volt a halandóság, mint kint a táborokban. Az 1945 őszi regisztrált 526 ezer fős adat tehát lényegesen, akár 100 ezerrel is több foglyot takar.

Nem lehet pontosan meghatározni, hogy a fogságba esettek közül hányan voltak civilek. 1945 folyamán a külügyminisztérium hadifogoly-osztálya a hozzátartozók bemondásai alapján megpróbálta összeállítani az elhurcolt civilek listáját. A rendelkezésre álló listákon 75 811 vidéki elhurcolt neve áll.¹⁰ Ez az adat azonban csak töredékesen tartalmazza

⁸ Hadtörténelmi Levéltár, (*Archives of Military History*) Budapest, Békeelőkészítő anyag (*Peace preparation material*) A/I. 94/4766.

⁹ Gosudarstvennaia archivnaia sluzba Rossiiskoi Federacii, Centr hranenia, istorikodokumentalnih kollekcii (*State Archives of the Russian Federation, Center for preservation of historical collection*), Moscow, MVD, fond: 1/n opis: 01e delo: 81. See also: V. P. Galicki: *Vengerskie voennoplennije v SSSR. (Hungarian POW's in the Soviet Union)*, *Voенно Istoriceskii Jurnal (Review of Military History)*, 1991/10, 45. p.; *Voennoplennije v SSSR, Dokumenti i Materiali*, (Prisoners of war in the Soviet Union, *Documents and Materials* Ed. M.M. Zagorulko, Logos, Moscow, 2000, 332. p.

¹⁰ József Domokos devoted years for studying petitions of the relatives of deportees, and the lists of deported persons compiled for the Allied Control Commission. On the basis of these sources stored in the Military Archives in Budapest, he identified 75 811 deportees from the countryside. The results of Domokos' researches was published in: *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A–Zs, (Hungary in World War II. An Encyclopedia)* ed. Péter Sipos – István Ravasz, Magyar Hadtudományi Társaság, Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1996, 498. p.

a német elhurcoltakat, és az utólag regisztrált magyarok száma sem teljes. Figyelembe véve a mintegy 100 ezer civilt érintő budapesti és Pest környéki deportálásokat, a Kárpátalja és Észak-Erdély területén végrehajtott elhurcolásokat, a civilek száma meghaladhatja a 200 ezret.¹¹ Ez a teljes fogolylétszám mintegy harmada.

Kiszállítás

A magyarországi gyűjtőtáborokból a foglyok útja a román területen lévő tranzit-táborokba vezetett. A bevagonírozásban gyakran magyar karhatalmi erők, „policok” is részt vettek. Az orosz örköz hasonlóan ők is puskával ütötték a foglyokat, és kényszerítették őket a beszállásra. Egy vagonba általában hatvan személyt préseltek. Jobb és baloldali emeletes priccseken 30–30 főnek kellett elhelyezkednie. A két priccs között kályha volt, de tüzelőt csak szórványosan adtak. A vagon aljára kis lyukat fűrtak, az volt a WC. A kémlelő, nyílásokat sűrű szögesdróttal fonták át. Indulás előtt az ajtókat lelakatolták. A szerelvények végén fékezóbódé volt, ezekben álltak az örök. Útközben néha megálltak vizet venni. Ilyenkor adódott az utolsó alkalom a szökésre. Az örök ráláttek a szökésben lévőkre. Nyilván pontosan el kellett számolni a rabok létszámával, ezért a szökevényeket az örök új foglyokkal pótolták.

Többnapos utazás után érkeztek meg a foglyok valamelyik tranzit-táborba. A két legnagyobb átmenőtábor Foksániban és Máramarosszigeten volt. Hírheft átmenőtáborok működtek Brassó mellett, Temesváron, Jasiban és Ramnicul Saraton. A romániai tranzit-táborokon kívül sok magyart szállítottak a nyugat-ukrajnai Szambor melletti táborba, mely szintén fontos átmenőpont volt.

Ezekben a táborokban hatalmas volt a halandóság. Pontos számok nem állnak rendelkezésre, de a túlélők visszaemlékezései hiteles képet adnak az átmenőtáborokban uralkodó viszonyokról. 1945 nyarán vérhasjárvány volt a temesvári táborban, melynek következtében mintegy 30 ezer német, magyar, román és más nemzetiségű fogoly halt meg. Járványokról és tömeghalálról tesznek említést a Foksáni tranzit tábor megjáró foglyok is.

A visszaemlékezések arról számolnak be, hogy a szállítás hetei alatt a foglyok naponta csak egyszer kaptak enni, főleg száraz kenyeret, és valamilyen levesnek mondott forró lét. A téli szállításoknál gyakran hiányzott a tüzelő is, így a vagonokba állított kályhákat nem lehetett megfelelően felfűteni. Ilyen körülmények között a szállítás közben a foglyok 10–20 százaléka meghalt. A halottakat a sínek mellé fektették. A haláleseteket senki sem regisztrálta.

Az átmenőtáborokból a hadifoglyok és civil internáltak többhetes, marhavagonokban történő szállítás után kerültek a szovjet táborvilág valamelyik bugyrába.

¹¹ On the deportations of Hungarians from Transylvania see: Fehérkönyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról, (*White Book about the atrocities committed against Hungarians in the Fall 1944*) Edition of Democratic Alliance of Hungarians in Romania, Cluj-Napoca, 1998. 27–30 p.; Transilvansky Vopros, Vengero–Rumunsky Territorialnuy Spor i SSSR 1940–1946, Dokumenty, (*The Transylvanian Question, Hungarian–Romanian Rivalry for Transylvania and the Sovietunion, 1940–1946*) Rosspen, Moscow 2000, 288–289. p.; On the deportations from Carpatho-Ruthenia see: (György Dupka–Alexei Korsun, A „Malenykij Robot” a dokumentumokban (*Documents on the Deportations of Hungarians from Carpatho-Ruthenia*) Intermix Publishers, Ungvár–Budapest, 1997. 15. p.

A szovjet táborvilágban

A magyarok mintegy 2000 táborban szóródtak szét. A visszatérő foglyoktól kapott információk alapján a kisgazda irányítás alatt álló honvédelmi minisztériumban számos táborot sikerült azonosítani. Azerbajdzsánban 44, a Baltikumban 158, Belorussziában 131, a Kola-félsziget térségében 53, Grúziában 65, Kazahsztánban 39, Moldáviában 15, Észak-Oroszországban 119, Leningrád térségében 53, Közép-Oroszországban 627, az Urálban 276, Szibériában 64 táborban voltak magyarok.

A hosszú vasúti szállítás során megtizedelődött, lelkileg és fizikailag is összetört rabok egymást támogatva nagy nehézségek árán tudtak csak kiszállni a vagonokból. A kiszállás pillanataiban találkoztak a rabok először a szovjet valósággal. A visszaemlékezők közül sokan leírták, hogy megérkezés után a helyiek rohanták meg az épp elhagyott vagonokat, és még használható élelmiszer után kutattak. Ugyanezt tapasztalták a Romániából hajóval szállított és a fekete-tengeri kikötőkbe érkező foglyok. Szevasztopol kikötőjében ruháért, cipőért és élelemért könyörgő rongyos, kiéhezett lakosság várta őket. A rabok olyan világba érkeztek, ahová még ők is, többhetes nélkülözés után is tudtak „valamit” hozni. Gyakran előfordult, hogy vagonok, illetve a hajó elhagyása után a kísérő örök még kifosztották az általuk kísért szállítmányt. A sorakozót és létszámenőrzést követően a foglyoknak a földre vagy kosarakba kellett tenniük a még meglévő személyes holmijukat. Az elvett tárgyak általában az örökhöz kerültek, de az is megtörtént, hogy az érkezőket körülvevő helyi lakosság között osztották szét. A tábort hosszú, rendszerint többnapos meneteléssel érték el. A visszaemlékezők által gyakran „tatár fiúk”-nak nevezett kísérők kegyetlenek voltak. Aki menet közben megállt, azt agyonlőtték, vagy puskatussal agyonverték. A menetelés közben érintett falvak, városok lakossága vad gyűlölettel vette körül a transzportokat. A helyiek haragjától gyakran az őrségnek kellett a foglyokat megvédenie. De előfordult az is, hogy épp az örök verették meg a rájuk bízottakat. A menetelő, vánszorgó foglyokra hullott a közápor, két kézzel fenyegették, majd leköpdösték őket. A foglyok akkor még nem tudták, hogy a hangzavarban miket kiabálnak feléjük, csak a „fasisztü” szót értették. Az ellenségeskedés azonban nem nacionalista vagy faji előítéleten alapuló gyűlöletből származott. Az oroszok úgy tudták, azt mondták nekik, hogy a „hadifoglyok” mind háborús bűnösök, tömeggyilkosok és alapvetően ők a felelősek az ország nyomoráért. A helyi lakosság haragját azonban elsősorban nem a bosszúvágy tüzelte, hanem az elkeseredés és kilátástalanság. Azt kiabálták ugyanis, hogy foglyok menjenek haza, mert nekik is alig van mit enniük, és a jövevények miatt még azt a keveset is elveszik majd tőlük. A helyiek olykor egészen különös és váratlan ok miatt haragudtak kifejezetten a magyarokra. Egy visszaemlékezés szerint Krasznnojarszkban „*Csuda egy értetlen nép lakik... Mondják nekünk hogy, – A magyarok vagytok? No úgy köll nektek! Biztos kommunisták voltatok, hát megérdemlitek a sorsotok! ... Igen a Kun Bélával kellene összekötni benneteket, az is kommunista vót, aszt itt döglött meg Krasznnojarszkba 'na jól van majd tik is meglássátok!*”¹²

A tábor épületei óriási szürke hodályok voltak. A hetekig úton lévőek már tetvesek voltak, és piszkosak. De ugyanilyen aggasztó állapotban voltak a táborlakók is. A kiszolgáltatottság, a nélkülözés és a reménytelenség szürke masszává gyúrta a sokféle országból összegyűjtött foglyokat. A friss jövevények a rongyokba öltözött táborlakók közül alig tudták megkülönböztetni a férfi és a női rabokat, a magyarokat és más nemzethez tartozókat.

A lágeréletet hitelesen be lehet mutatni, de pontosan nem. Visszaemlékezések százai-
ból az derül ki, hogy az élet és munkakörülmények, az örökkel, valamint a helyi lakossá-
gal való viszony szinte lágerenként változott. Volt olyan tábor, ahol az örök szórakozásból
ölték, de volt olyan is, ahol az örök a rabokkal együtt fosztogatták a környező almáskerte-
ket. Volt olyan tábor, ahol a foglyok rendszeresen kimenőt kaptak a környező településekre,
de olyan is volt, ahol már a kerítés megközelítésekor is löttek. Volt olyan tábor, ahol 14
órát kellett dolgozni, volt olyan, ahol 12 órát, megint máshol csak nyolcat. Volt, ahol ad-
tak jelképes fizetséget, volt, ahol nem. Volt olyan tábor, ahol szinte mindegyik fogoly meg-
halt, volt, ahol „csak” 10 százalékos volt a veszteség. Volt, ahol a szökésért halál járt, volt,
ahol csak büntetés. A foglyok élet és munkakörülményei függtek a parancsnokoktól, az
őrszemélyzettől, és a helyi lakossággal való viszonytól, továbbá a jórészt mai is ismeret-
len „felsőbb utasításoktól”. De a lágeréletre befolyást gyakorolt a társadalmi és földrajzi
környezet, az éghajlati viszony és a rabság időpontja is. 1945-ben még számos táborban
jutottak amerikai élelmiszerkonzervekhez a foglyok. Az éhezés 1946-ra vált általánossá.
A lényeges különbségek ellenére a lágerélet mindenhol a nyomort, a kiszolgáltatottságot,
a reménytelenséget és a tömeghalált jelentette.

A tábort a foglyoknak kellett felépíteni. A legkezdetlegesebb tábor, 2-3 méter mély, a
foglyokkal kiásatott hatalmas teknő volt, ahol több ezer embert őriztek a szabad ég alatt.
A foglyok hosszú ideig történő tartására és dolgoztatására alkalmas táborok rendszere fo-
lyamatosan épült ki a háború során, illetve a háborút követő években. A fogolytábort ál-
talanban 4 sor kerítés vette körül. Két magas kerítés állt 3-4 méterre egymástól, majd 4-5
méterre a két párhuzamosan futó kerítéstől kifelé és befelé is 1-1 méter magas védelmi fal
húzódott. A belső alacsony védelmi fal volt a határ, annál tovább a foglyok nem mehete-
tek. A két magas drótkerítés között mozogtak az örök. A tábor sarkaiban megfigyelőtör-
nyök álltak. Volt olyan tábor, ahol kétsoros, és volt olyan melyet háromsoros drótkerítés
övezett, melyet csak két méterre lehetett megközelíteni.

Az állandó szálláshelyül szolgáló barakkok jelentős része földre vájt bunker volt.
Ezekben mintegy 300 személyt helyeztek el. Nagyobb, ezer, ezeröttszáz fős fogolytöme-
gek elhelyezésére téglából építettek szálláshelyeket. Ezekben hosszú folyosókról nyíltak
szobák. Az alacsonyabb szobákban egyemeletes, a magasabbakban két-, háromemeletes
deszkasor volt. Az ágyaknak nevezett alkotmány, keresztbe fektetett különböző vastagsá-
gú deszkából állt. Takarót, matracot, szalmát nem kaptak a rabok. A barakkok zsúfoltak
voltak. Olyan sokan feküdtek egymás mellett, hogyha valaki meg akart fordulni, akkor az
egész sornak meg kellett mozdulnia. A barakk kis ablaknyílásairól rendszerint hiányzott
az ablaküveg. Nem volt tűzhely sem. A foglyok maguk csináltak téglából és vaslemezből
kályhát, amin vizet is forralhattak, ha valahonnan néha sikerült tüzelőt „szerezni”.

A férfiak és nők külön barakkokban voltak. Általában elkülönítették a tisztákat is. A
foglyokat nemcsak kiépített táborokban helyezték el. Lágerré alakítottak romos gyárépü-
leteket, raktárokat és csűröket, valamint kifosztott kolostorokat és templomokat.

A rabok élete a táborban az érkezés utáni sorakozóval kezdődött. Számos visszaemlé-
kező leírta, hogy táborparancsnok a foglyokhoz rövid beszédet intézett, melyben el-
mondta kiszállításuk okát. Az egyszerű magyarázat szerint a foglyok fasiszták, és azért
vitték ki őket, hogy jóvátegyék mindazt, amit a Szovjetunió ellen vétektek.

A táborba érkezés után – ha volt rá lehetőség – a foglyokat fertőtlenítették, és szőrte-
lenítették, majd orvosi vizsgálat következett. Ez rendszerint csupán farba csípésből állt és a
bőr rugalmasságából következtettek a fogoly általános fizikai állapotára. Az erőnlét alap-
ján négy kategóriát állapítottak meg. Az első és a második kategóriába sorolt foglyoknak
minden munkát el kellett végezniük. A harmadik kategóriásoknak nem kellett lemenniük

a bányába. A negyedik kategóriába tartozók az alaposan legyengült disztrófiasok voltak, akiknek rendszerint a tábor területén kellett dolgozniuk.

Általában a jó ruhában, bakancsban érkező civilek és hadifoglyok ruházatát cserélték láger-öltözetre. A nagy értéknek számító ruhákat elvették, és helyette szovjet és német halott katonákról lehúzott koszos rongyokat kaptak a foglyok. Lábbelijük, fatalpra dolgozott vászoncipő volt. De a foglyok maguk is készítettek gumi és vászon hulladékból lábbelit. Ezt hordták a szabad orosz munkások is. Valódi lábbelit, amerikai bakancsot vagy orosz vászonbetétes csizmát csak a főnökök hordtak. Előfordult, hogy több foglynak csak egy kalucsni jutott. Ilyenkor a lábbelit műszakonként váltani kellett. Fehérneműje nem volt a foglyoknak. Télire általában vattás nadrágot, pufajkát, halinacsizmát kaptak, vagy maradt a fáklumpa. A bányában dolgozók kaptak egy zsákvászon nadrágot, amit derékszűj híján madzaggal, dróttal kötöttek fel, egy nyakon megköthető inget, pufajkát és lábbelinek egy gumikalucsnit, illetve fáklumpát.

Az első hónapban többször van adatösszeírás. De pl. az 1943 elején a Don mentén fogóságba esett magyar katonákat csak hónapokkal később, 1943 késő tavaszán regisztrálták, amikor már a foglyok mintegy fele nem volt életben. A foglyok egy tisztekből és orvosokból álló kihallgató bizottság elé kerültek, és mindenkiről egy négyoldalas, 52 kérdést tartalmazó adatlap készült. A kérdések korábbi életük minden részletére kiterjedtek. A kihallgatók elsősorban a fogoly társadalmi (osztály) hátterét, képzettségét, nyelvtudását, politikai nézeteit firtatták. Ha katona is volt, akkor a hadszíntéren eltöltött időről is részletesen be kellett számolnia. Mindenkiről készült egy levelezőlap nagyságú személyi karton is, mely a legfontosabb adatokat tartalmazta. Ez az adatlap és a négyoldalas kérdőív aztán táborról táborra kísérte a foglyokat. A bementetett adatok hitelességéről úgy próbálták meggyőződni, hogy a foglyokat lágeréletük során többször is kihallgatták. Gyanússá az vált, akinek válasza – a kihallgatások során – különbözőek voltak. Az oroszul nem értő foglyok teljesen ki voltak szolgáltatva kihallgatóiknak. Több visszaemlékező leírta, hogy a tolmács önkényesen, illetve nyilvánvalóan előzetes parancsra a polgári elhurcoltakat valamilyen harcoló alakulat tagjaiként írta le. Sok rab csak hónapokkal, esetleg évekkel később jött rá a „tévedésre”. Ha tiltakozott, akkor gyanússá vált, és nem változtattak a bejegyzésen.

A foglyok előéletének feltárására, megfigyelésére és terhelő bizonyítékok gyűjtésére szervezték meg a tábori besúgószolgálatot. A spicliket a politikai tiszt választotta ki. A kiszemelt foglyot az irodájába hívatta, és elmondta a feladatot. A spicliknek a foglyok és családtagjaik háború előtti tevékenységéről kellett adatokat gyűjteniük. Megbízóik tudni akarták azt is, hogy a foglyok, különösen a tisztek, hogyan gondolkodnak, mit beszélnek, és mit terveznek. A besúgóhálózat tagjai beszámolóskor fizetségként plusz levest kaptak a politikai tiszttől. Ha a spiclik lelepleződtek, akkor a rabtársak bosszúját elkerülendő, gyorsan másik táborba vitték őket. De a kényszerből, megfélemlítésből lett besúgók legtöbbször feladták magukat társaik előtt. A spiclik rendszerint közölték társaikkal a rájuk bízott feladatot, és előre megbeszélték, hogy a besúgó mit fog jelenteni. Ez nemcsak morális, hanem racionális döntés is volt részükről. A besúgó is túlélésért küzdő fogoly volt, akinek elsősorban társai felé kellett lojálisnak lennie már csak azért is, mert lebukás esetén társai bosszújával kellett számolnia.

A foglyok munkaideje általában napi 10–14 óra volt. Vasárnap elvben nem kellett dolgozni, de a táborparancsnokság ekkor is talált tennivalót. Volt, ahol a foglyok kaptak jelképes fizetést, volt, ahol nem. A túlélésre azoknak volt a legtöbb esélyük, akiket szakmunkásként valamilyen gyárban vagy a mezőgazdaságban dolgoztattak. A legtöbb fogoly azonban bányában, erdőirtásnál vagy út- és vasútépítésen dolgozott. A legrosszabb viszo-

nyok a GULAG-táborokban voltak, ahol az elítélteket tartották fogva. A három leghírhedtebb táborkörzet – a vorkutai, a norilskzi és a kolimai – az északi sarkkörön túl volt. A visszaemlékezők szerint a hőmérséklet télen nemegyszer megközelítette a mínusz 60 fokot, de még ennél is rosszabb volt az állandó szél, a purga. Előírás szerint a raboknak mínusz 36 fokig kellett szabadban végzett munkába kivonulni. Mínusz 36 és mínusz 42 fok között a rabok zárt térben még munkára foghatók voltak. Ilyen hidegben már a munkahelyre való több kilométeres menetelés során is sokan fagytak meg. Mínusz 42 fok alatt a rabok a tábor-zónán belül dolgoztak.

Szovjet előírások szerint a foglyok napi fejadagja a következő volt: 600–700 gramm kenyér-kétszersült, 90 gramm árpa- vagy hántoltbúza-kása, 600 gramm burgonya és zöldség, 40 gramm hús, 120 gramm hal, 20 gramm cukor. A Német Vöröskereszt az ötvenes évek elején a visszatért foglyok beszámolóí alapján összeállította a foglyok valószínű napi élelemadagját. Ebből kiderül, hogy csak a krumpli/zöldség fejadagot sikerült előírászerűen megkapni. A zöldség általában káposzta és marharépa volt. A csirizszerű kenyérből a valószínű fejadag 400–600 gramm között volt. Magyar foglyok visszaemlékezéseikben beszámolnak ennél lényegesen kisebb, 200–300 grammos adagokról is. A foglyok húst szinte sosem láttak, és a ritkán kiutalt sózott hal adagja is messze elmaradt az előírt mennyiségtől. Gyakran volt viszont árpa- és csalánleves. Az éhező foglyok azal egészítették ki napi étrendjüket, amivel tudták. A víz mellett dolgozók halra és kagylóra, más táborokban pedig ürgére és varjúra vadásztak. Az életkörülmények a negyvenes évek végén némileg javultak azokban a táborokban, ahol a rabok minimális bért kaptak munkájukért. Az „ellátás” és az őrzés „költségeinek” levonása után kapott pénzből a kintinban krumplit, sózott halat lehetett venni.

A minimális és egyoldalú táplálkozás, a mostoha életkörülmények és a túlfeszített munka következtében a foglyok állapota gyorsan romlott. Orvosi ellátás gyakorlatilag nem volt. A legtöbb táborban volt ugyan „orvosi rendelő”, de az ugyancsak fogoly orvosok se műszerrel, se gyógyszerrel nem rendelkeztek. Hasmenés ellen faszenet, gyomorfájás ellen krétaport ettek a rabok. Más fertőzésekre általában hígított kálium-permanganátot (hipermangánt) használtak. De voltak „különleges” gyógymódok is. Például a szibériai Berkul 6. számú táborában a rabok nyers patkánymájat ettek farkasvaktság ellen. A Donyec-medence egyik lágerében égetett kenyérből főzött teával tífuszt „gyógyítottak”. Ugyanitt a rüheséget kénnel kevert gépszírral „kezelték”. Sok táborban fenyőfa tűleveléből főztek teát, hogy vitaminhoz jussanak.

Csak a lázas betegeknek volt esélyük arra, hogy kórháztáborba kerüljenek. Felszerelés hiányában gyógyításról itt sem lehetett szó, de a rabokat itt legalább békén hagyták egy darabig. A foglyok tömeges pusztulását a fertőzések okozták. A beteg fogoly gyorsan lesoványodott és végelgyengülésben halt meg. Gyakori betegség volt a malária, a tífusz és a skorbut, melynek következtében meglazultak, majd kihullottak a fogak.

Sokan haltak meg munkahelyi „balesetek” – bányaomlás, robbanás –, valamint kihülés, fagyás következtében. A tömeges halálozás fásulttá tette az embereket. A halálozásokat a rabtársak mindig későn jelentették, hogy az elhunytak adagjait is felvehessék. Az elhalálozásokat nem mindig jegyezték fel. A halálesetek nyilvántartása rendszerint épp járványok esetén, vagyis a tömeghalál időszakában szünetelt. A fogoly haláláról készült jegyzőkönyvekbe rendszerint nem a halál valódi okát írták. Temetés előtt a halottak fejét betörték, mert sokan halálát színlelve próbáltak megszökni. A lemeztelenített testeket tömegsírokba temették. Télen, amikor nem lehetett sírt ásni a fagyott földbe, csak hóval fedték be a táborvilág áldozatainak földi maradványait. Az elhunytak hozzátartozóit hivatalosan senki sem értesítette. A halálhírt rendszerint egy túlélő bajtárs közölte az áldozat családjával.

A foglyok sorsa a parancsnokok és az örök kezében volt. Ők döntötték el, hogy mi számít vétségnek, és ők döntöttek a büntetésről is. A vétségek és büntetések skálája széles volt. Szökésért, szökési kísérletért rendszerint halálos ítélet járt, de a parancsnok olykor megelégedett a szökevény nyilvános megverésével. Voltak örök, akik elnézték, ha a kimerült foglyok lerogytak egy időre munka közben. Mások viszont halálra kínozták azokat, akik „engedély nélkül pihentek”. A büntetés legelterjedtebb eszköze a karcerba záras volt. A karcer földbe ásott verem volt. Ülőhely nem volt benne, éjjel-nappal téglán kellett állniuk a raboknak. Az örök ezt azzal tették még elviselhetetlenebbé, hogy a karcerba zártakat a hidegben levetkőztették és vizet öntöttek alájuk, hogy le se tudjanak ülni. Nemcsak hideggel, hanem forrósággal is kínoztak. A foglyokat felfűtött ruhafertőtlenítő-helyiségbe zárták órákra.

A helyi lakosság, valamint a foglyokkal dolgozó szabad vagy elítélt munkások kezdetben ellenségesen fogadták a magyarokat. Számos visszaemlékező elmondta, hogy érkezéskor a tábor felé menetelve egy-egy falun áthaladva hullott feléjük a kőzapor, a helyi lakosok köpködtek, és fenyegetőztek, hogy a foglyok menjenek haza. A munkahelyeken az oroszok kezdetben nem álltak szóba a rabokkal. A bányákban, gyárakban az ütésre emelt lapát volt a legfőbb oktatóeszköz. A helyiek attól tartottak, hogy a foglyok tőlük veszik majd el az amúgy is kevés kenyeret és a munkalehetőséget.

A helyiek és a foglyok kapcsolata általában akkor változott meg, amikor a magyarok megtanultak oroszul, és amikor nagyritkán engedélyt kaptak a táborhoz közeli település meglátogatására. A helyi lakosok megértették, hogy a foglyok ártatlanok, és sorsuk ugyanolyan szerencsétlen, mint az övék. A foglyok és a helyi lakosok között gyakran szabályos cserekereskedelem alakult ki. Úgyes kezű magyarok talált hulladék-anyagokból egyszerű használati tárgyakat csináltak, és azokat rendszerint élelemre cserélték. Különösen nagy volt a helyiek igénye a kisméretű, nyakba akasztható keresztre, amiért pénzt is, kenyeret is adtak. Az oroszok, ukránok általában nem jutottak lényegesen több élelemhez, mint a rabok. Ugyanakkor a helyi lakosságot nem sújtották a táborokban rendszeresen előforduló járványok. A foglyok és az átlagos orosz polgár sorsa között az alapvető különbség az volt, hogy a táborokon kívül élők szabadok voltak. Igaz, nagyon megkurtított volt ez a szabadság. Az orosz munkás nem változtathatott munkahelyet, lakóhelyét nem hagyhatta el, nem utazhatott. Röghöz kötve élt, majdnem úgy, mint a rabok. De a „szabadok” legalább a családjukkal éltek, ráadásul nem merengtek a múlton, nem vágyakoztak a szabadulás után, mert mindig így vagy ennél is rosszabbul éltek.

A túlélők visszaemlékezései megrázó képet adnak a háború utáni szovjet közállapotokról.

A foglyok ugyanakkor azt is tapasztalhatták, hogy a nyomor oka nemcsak a háború, hanem a szovjet gazdálkodásra jellemző szervezetlenség és a hanyagságból adódó pazarlás volt. Sok kényszermunkás látott vakvágányon veszteglő tehervonatoszlopokat, melyeken Németországból kiszállított, már szétrozsdásodott gépek voltak. A magyar foglyoknak feltűnt, hogy az óriási élelmiszerhiány közepette régen betakarított búzahegyek rohadtak el a szállítás, raktározás és elosztás szervezetlensége miatt. Ilyen körülmények között fejlődött ki a szovjet életformától elválaszthatatlan korrupció, és a javak törvénytelen eltulajdonításának gyakorlata. A túlélők elmondása szerint a szovjet társadalom a lopásra épült. Mindenki mindenkitől lopott. A tárgyak és értékek cseréjét, körforgását nem a kereskedelem, hanem a lopás biztosította. Különösen így volt ez a táborvilágban. Az ör lopott a rabtól és fordítva, a rabok egymástól loptak, és mindenki lopott a gyárból. De a gyár is lopott a munkásoktól, amikor nem adtak fizetést, és a pufajkákat sem osztották ki. A rabok, ha tehették, tüzelőt loptak a fűtéshez, de az örök sokszor az ő lopott tüze-

lőjüket vették el. De lopott a nacsalnyik, és a beosztottja is. Csaltak, csalni kényszerültek a normázásnál és az elvégzett munka regisztrálásánál is. A táborban a lopás az élet természetes része, a túlélés egyetlen eszköze lett. Egy magyar papot fogolytársai megkérdezték, hogy számít-e még a tízparancsolat, bűn-e a lopás? A pap rövid gondolkodás után azt felelte, hogy egymástól lopni továbbra is bűn, de az őről, vagy a munkahelyről lopni – nem bűn.

A túlélők visszaszállítása

Az Ideiglenes Kormány, majd az első szabad választás után hatalomra kerülő Nagy Ferenc miniszterelnök által vezetett kormány is lehetőségeihez képest sokat tett a hadifoglyok, illetve internáltak kiszabadítása és hazaszállítása érdekében. Miklós Béla az Ideiglenes Kormány feje először 1944. december 26-án, majd 1945. január 7-én is panaszt tett a megszálló hatóságoknál a civilek elhurcolása miatt.¹³ Nagy Ferenc 1946 áprilisában moszkvai tárgyalásai folyamán Sztálin előtt felvetette a hadifoglyok hazaszállításának a kérdését. Bár a szovjet kormány már 1945 augusztusában bejelentette a foglyok elbocsátását, a szervezett hazaszállítás csak 1946 júniusában kezdődött.

A vonatszerelvények azonban csak novemberig futottak be rendszeresen a debreceni átvevő-táborba. Hosszú szünet után Sztálin csak 1947 májusától folytatta a foglyok hazarendését, hogy ezzel javítsa az önmagát „hadifogoly-szabadító”-nak kikiáltó kommunista párt választási esélyeit.

A Szovjetunióból hazaszállított foglyokat 1946 júniusától regisztrálták hitelt érdemlő módon. Az addig érkezettek számát a legtöbb forrás 100–150 ezer közé teszi. 1946 júniusa és 1948 decembere között a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság 202 ezer visszatérő foglyot vett számba.¹⁴ 1949–1951 között mintegy 20–25 ezren tértek vissza. Az 1951 után hazaszállítottak pontos száma viszont nem ismert. 1953 és 1955 novembere között mintegy háromezer magyar rabot szállítottak vissza. Magyar források alapján a visszatérők összlétszáma mintegy 330–380 ezer főre tehető. A foglyok és a visszatérők száma közötti 200 ezret meghaladó hiány tükrözi hitelesen a szovjet táborvilágban, illetve az oda vezető úton elpusztult magyarok számát, figyelembe véve azt a tényt, hogy az átmenő-táborokban és a kiszállítás közben elhunytakat a szovjet őrök nem regisztrálták. De áldozatok a túlélők is. A foglyok nagy része betegen tért vissza, és sokan végleg munkaképtelenné váltak. Számukra a fogság évtizedek múlva is gyötörő emlék.

¹³ László Szűcs, ed. Dálnoki Miklós kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23.–1945 november 15. (*The Minutes of the Council of Ministers of the Miklós Dálnoki Government, December 23, 1944–November 15, 1945*) vol. A., 149. p. note 22.

¹⁴ Hadtörténelmi Levéltár, 1948. eln. III. Tájékoztató.